

Отримано: 16 січня 2018 р.

Прорецензовано: 20 січня 2018 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: nowak161092@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-227-231

Новак Б. Дослідження кавказу на сторінках видання «Східний Світ / Червоний Схід» (1927–1931 рр.) / Б. Новак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 227–231.

УДК 321:93/94:351 (477)

Богдан Новак

ДОСЛІДЖЕННЯ КАВКАЗУ НА СТОРІНКАХ ВИДАННЯ «СХІДНИЙ СВІТ / ЧЕРВОНИЙ СХІД» (1927–1931 РР.)

У статті здійснено спробу проаналізувати публікації, присвячені дослідженню Кавказу на сторінках видання «Східний Світ» (1927–1931 рр.). Подано загальну характеристику періодичного видання. Згадано про здобутки української історіографії у справі вивчення української орієнталістики 1920-х років. Проаналізовано найбільш цінні публікації з кавказької тематики, що вміщені в часописі.

Ключові слова: орієнталістика, сходознавство, Кавказ, кавказознавство, «Східний Світ».

Богдан Новак

ИССЛЕДОВАНИЯ КАВКАЗА НА СТРАНИЦАХ ИЗДАНИЯ «СХІДНИЙ СВІТ [ВОСТОЧНЫЙ МИР] / ЧЕРВОНИЙ СХІД [КРАСНЫЙ ВОСТОК]» (1927–1931 ГГ.)

В статті предпринята попытка проаналізувати публікації по дослідженню Кавказу на сторінках видання «Східний світ» (1927–1931 гг.). Представлена общая характеристика периодического издания. Рассматриваются также достижения украинской историографии в аспекте изучения украинского ориенталистики 1920-х годов. Проанализированы наиболее ценные публикации журнала, посвященные исследованию Кавказа.

Ключевые слова: ориенталистика, востоковедение, Кавказ, кавказоведение, «Східний світ [Восточный мир]».

Bohdan Novak

STUDIES OF THE CAUCASUS ON THE PAGES OF THE PUBLICATION «СХІДНИЙ СВІТ [EASTERN WORLD] / ЧЕРВОНИЙ СХІД [RED EAST]», 1927–1931

The article attempts to analyze publications on the study of the Caucasus on the pages of the publication “Eastern World” (1927–1931). Presented the general characteristic of the periodical. Mentioned about the achievements of Ukrainian historiography in the study of Ukrainian orientalistics of the 1920s. And the most valuable publications are analyzed, in the pages of the journal devoted to the study of the Caucasus.

Key words: Orientalism, Oriental studies, Caucasus, Caucasus studies, «Східний світ [Eastern World]».

У 1920-х роках минулого століття відбулось небувале піднесення української науки і культури. У цей час стрімко розвивалися цілі напрямки української гуманітаристики, в тому числі й сходознавство, або орієнталістика. Засновником української науки про Схід справедливо вважається Агатагел Юхимович Кримський, який і був запрошений в 1918 р. до ВУАН з тим, щоб очолити цей напрямок її діяльності [22, с. 1]. Однак, зважаючи на політичні обставини того часу, у ВУАН не вдалося створити осередку, який об'єднав би всіх українських дослідників Сходу. Роль такого осередку відіграла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (ВУНАС) – громадська науково-дослідна організація, що виникла в Харкові 10 січня 1926 р. ВУНАС ставила за мету вивчення країн і народів Сходу, підготовку кваліфікованих сходознавців, зміцнення культурно-наукових зв'язків з країнами Сходу, а також популяризацію орієнталістики [2]. Асоціація мала свої осередки в Харкові, Києві та Одесі, а її членами були відомі вчені й діячі культури А. Кримський, Ян Ряппо, Всеволод Зуммер, Олександр Гладстерн, Павло Тичина, Михайло Слабченко, Митрофан Довнар-Запольський та ін. [2]. Асоціація підпорядковувалась ВУЦВК УСРР, а безпосередньо керувала нею Укрнаука [20, с. 64].

Друкований орган ВУНАС – науковий часопис «Східний Світ»¹ і став об'єднавчою платформою, де наукові розробки членів ВУНАС проходили апробацію.

Українська орієнталістика була далеко не основним науковим напрямком, в якому працювали українські вчені-гуманітарії 20-х – поч. 30-х років ХХ століття. Мабуть, саме в цьому слід вбачати те, що порівняно з вивченням діяльності, скажімо, історичних шкіл Дмитра Багалія, Михайла Слабченка та установ Михайла Грушевського, висвітлення історії становлення української орієнталістики було і великою мірою залишається сьогодні маловідомим напрямком дослідження історії науки. Діяльність ВУНАС та її часопис привертала увагу радянських (у тому числі й українських радянських) орієнталістів та істориків науки [8, с. 76]. Однак історикам і сходознавцям часів незалежності вдалося докладніше висвітлити історію ВУНАС і окремі аспекти її діяльності. Важливою причиною звернення до історії української орієнталістики 1920-х – початку 1930-х років було створення академічного Інституту сходознавства в сучасній Україні (1991 р.).

1991 р. в «Українському історичному журналі» була опублікована стаття українського тюрколога Ігоря Чернікова «Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства» [26], в якій автор у загальному охарактеризував діяльність асоціації та чималу увагу присвятив публікаціям на сторінках її друкованого органу. Також цьому автору належить стаття «„Східний Світ“ як втілення традицій і досягнень українського сходознавства. До історії часопису» [25]. На сторінках відродженого часопису «Східний Світ» та інших видань публікувалися статті української дослідниці науки Елли Циганкової [19; 20; 21; 22], присвячені різним аспектам діяльності ВУНАС. Власне, нині покійна, Е. Циганкова найбільше зробила в царині дослідження минулого українських сходознавчих організацій та установ, а її багаторічні дослідження вилилися в монографію «Сходознавчі установи в Україні. Радянський період» [23]. З огляду на тему нашого дослідження, необхідно вказати на статтю українського сходознавця Юрія Кочубея «Радянський Схід як один із напрямів діяльності ВУНАС» [10], в якій автор побіжно розглянув наукову діяльність організації в сфері дослідження кавказького регіону. Співробітниками Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського було підготовлено і видано бібліографічний словник «Сходознавство і візантологія в іменах» [18], в якому подано біографічні відомості та досягнення українських орієнталістів, у тому числі й членів ВУНАС. Можна стверджувати, що більшою чи меншою мірою історія ВУНАС та його часопису знайшла відображення в сучасній українській історіографії.

Нині маємо уявлення про історію створення і припинення роботи асоціації, політичний контекст її діяльності. У науковій літературі подано оцінку науковим здобуткам цієї організації сходознавців, особливо тюркології, яка була основною сферою наукової активності українських сходознавців зазначеного періоду. Проте досі, на нашу думку, належної уваги не було приділено «кавказькому» напрямку досліджень українських сходознавців на сторінках часопису «Східний Світ». Саме «кавказька» тематика журналу і становить предмет нашого наукового зацікавлення. У цій статті спробуємо проаналізувати публікації на сторінках видання «Східний Світ», що присвячені вивченню кавказького регіону.

Щодо загальної характеристики часопису «Східний Світ», то спочатку планувалося видавати його шість разів на рік. Але в дійсності періодичність часопису була далеко не однаковою. Протягом п'ятирічного існування журналу вийшло 17 номерів, включаючи спарені. Загальна кількість опублікованих матеріалів складає 411 позицій. Публікації розподілялися таким чином: I. Економіка, політика, право; II. Історія, етнографія, література; III. Доповіді; IV. Бібліографія; V. Хроніка сходознавства. Кількість сторінок у виданні хиталася в межах від 200 до 400. [25, с. 321-322].

Кавказознавчі публікації на сторінках журналу торкалися різноманітних тем. Так склалося, що пріоритетними для діяльності ВУНАС були дослідження зі сфери соціально-економічних відносин та права. Харківський економіст Олександр Грушевський² у статті «Економічний нарис Південної Осетії» [3] подав розлогі відомості про стан промисловості, сільського господарства, транспорту, соціально-культурного розвитку автономної області. Дослідження було написане на підставі матеріалів, які автор зібрав під час наукового відрядження від ВУНАС влітку 1930 р. Щиро чи ні, але О. Грушевський, порівнюючи ситуацію в Південній Осетії з «царським режимом та добою меншовицько-грузинської влади», вказує на те, що в часи радянського будівництва регіон зробив величезний крок вперед. Загалом, політична ангажованість статей та використання відповідної риторики

¹ Останні номери журналу вийшли під назвою «Червоний Схід».

² Олександр Володимирович Грушевський, тезка Олександра Сергійовича Грушевського.

були притаманні абсолютній більшості наукових досліджень того часу, а за допомогою економічних показників учені показували безальтернативність радянського ладу.

За подібною схемою харківський дослідник написав статтю про ще один автономний регіон у складі Грузії – Аджарську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку [4]. До статей, які мають характер соціально-економічних та правничих досліджень, що лише подекуди мають історичні, або етнографічні вкраплення, належать публікації: П. Маненка «Продукційні сили Абхазії» [13], І. Ларікова «Республіка без доріг (СРР Абхазія)» [11], Умара Алієва «Верховинці Північного Кавказу в радянській обстановці» [1], А. Цукермана «Радянська Вірменія» [24], А. Гюнтера «Радянське право в боротьбі з відсталим побутом мусульманських верховинців» [5] та ін. Дуже часто авторами статей були дослідники з інших республік Радянського Союзу. В переважній більшості випадків тематика публікацій стосувалася так званих «проблемних» регіонів Кавказу, тих територій, які мали особливий адміністративний статус та підпорядкування (як наприклад Аджарія, Південна Осетія, Абхазія), а населення яких мало свої соціально-економічні особливості, на які радянська влада мусила зважати (народи Північного Кавказу). Загалом, тематика опублікованих матеріалів зі сфери економіки, соціології та права дає нам чітке уявлення про соціальне та політичне замовлення того часу. Основна увага приділялась найбільш актуальним проблемам радянського «освоєння» Кавказу.

У журналі «Східний Світ» у трьох частинах було опубліковано велику працю А. М. Лодиженського «Адат, маслагат і шаріят у верховинців Кавказу» [12], яка заслуговує на особливу увагу. Автор уважав, що «джерелом права у верховинців перед запровадженням російських законів був адат, або звичай, маслагат, або угода, а також прецедент і шаріят» [12, с. 158]. Подаючи історичний контекст, автор висвітлює розвиток звичаєвого, світського та релігійного права людності, що населяє Північний Кавказ (інгушів, чеченців, черкесів, дагестанців і т. д.). Розкрито особливості походження і функціонування права в різних етносів Північного Кавказу. Інтерес викликають роздуми дослідника на тему державності в північнокавказьких народів: «[...] початки державної влади, що ми їх бачимо у верховинців, дуже цікаві для науки походження держави. Безперечно, коли б не втручалися туди спочатку Грузія, Крим та Туреччина, а потім Російська імперія, то на Північному Кавказі виникла б низка князівств, як це було давніше на південному схилі головного гірського пасма та на Закавказзі (Абхазія, Грузія, Вірменія)» [12, с. 157]. А. Лодиженський особливу увагу звертає на трансформації в сфері права, які відбулися після утвердження радянської влади на Північному Кавказі. Попри те, що всі справи почали розглядатися за радянськими законами народними та крайовими судами, трудове землекористування та родинно-майновий розподіл регулювалося звичаєвим правом, що було закріплено в Земельному кодексі. Науковий доробок професора Лодиженського, вміщений в «Східному Світі», можна зарахувати до одного з найцікавіших сюжетів висвітлення кавказької проблематики на сторінках видання. Проблема співіснування світського, звичаєвого та релігійного права на Північному Кавказі й нині є однією з центральних тем, що гостро стоїть перед правниками, політологами та істориками. Цікавим видається порівняння сучасних наукових публікацій з цієї теми з дослідженням А. Лодиженського.

Попри певну другорядність тематики, видання містить в собі матеріали, що стосуються історії, етнології, мистецтвознавства. Власне матеріалів, які мають суто історичний характер, доволі мало. До них належить публікація російського історика-кавказознавця Михайла Полієвктова «Шляхи сполучення між Грузією та Росією в XVI-XVII ст.» [16]. Викладений в статті матеріал базується на документах, що знаходилися в російських архівосховищах, зокрема статистично-географічних описах окремих частин Грузії. Спираючись на джерельну базу свого дослідження, історик відходить від традиційного уявлення про російсько-грузинські взаємини: «Вся загальна концепція взаємин Росії і Грузії, яку навіть до цього часу деякі історики ще за інерцією будують на презумпції взаємного тяжіння двох одновірних країн, є досить вже застаріла і знаходить в цих документах багатий матеріал для повної своєї перебудови, уточнення і підведення під неї справді реальної бази» [16, с. 236].

На сторінках часопису знайшла своє відображення і археологічна тематика. У другому виданні «Східного Світу» було опубліковано матеріали першого всеукраїнського з'їзду сходознавців, зокрема, доповідь археолога А. Потапова «Передісторичний Кавказ», яка містить загальний археологічний огляд регіону [17].

В останньому номері видання (вже під назвою «Червоний Схід») міститься публікація Г. Кокієва³ «Бойові башти й оборонні мури гірської Осетії» [9], в якій автор, загалом наголошуючи на

³ Ймовірно Григорій Кокієв (Ботако) – доктор історичних наук, виходець з гірських народів.

подібності всіх кавказьких оборонних башт, розкриває особливостях власне осетинської оборонної архітектури.

Мистецтвознавча тематика була характерна для публікацій Всеволода Зуммера (1885-1970). На першому сходознавчому з'їзді було заслухано його доповідь «Азербайджанські кахлі» [6]. В. Зуммер належить до провідних українських дослідників мистецтва Сходу. Освіту він здобув у Київському університеті, після закінчення якого в 1916 р. був залишений на кафедрі історії мистецтв. Працював у Київському археологічному інституті, а після його закриття в 1923 р. переїхав до Баку. Завдяки знанню іноземних мов, в тому числі азербайджанської, розгорнув активну діяльність в Азербайджані. Був завідувачем кафедри історії мистецтв Азербайджанського університету. У 1927-1929 рр. став організатором і першим директором Харківського художньо-історичного музею. Згодом знову повернувся до Баку і працював вченим секретарем Азербайджанського музею і співробітником Азербайджанського державного науково-дослідного інституту. З метою дослідження мистецтва Сходу об'їздив Кавказ, Крим та Центральну Азію. Йому належать монографічні дослідження «Стили восточной миниатюры» (1927 р.) і «Турецкие музеи» (1929 р.), а також численні публікації з історії мистецтва Азербайджану [7].

До українських дослідників мистецтва Сходу слід зарахувати Олену Нікольську (1892-1943), яка вважається фахівцем з вірменського і грузинського мистецтва. У «Східному Світі» було опубліковано зміст її доповіді «Народні течії у вірменській книжковій ілюстрації» [15] та статтю «До вивчення вірменського мініатюрного малярства» [14].

Цей огляд далеко не повний, хоча б тому, що він не торкається етнологічних та етнографічних досліджень на сторінках видання, які переважно належать ученим з поза України. Однак можемо зробити висновок, що теми, які мають історичний характер, у переважній більшості були вузькоспеціалізованими й не намагалися показати історію, скажімо, українсько-кавказьких стосунків. Мистецтвознавці не прагнули представити огляд історії мистецтва Грузії, Вірменії чи Азербайджану. Можна припустити, що на відміну від економістів для професійних істориків і мистецтвознавців не так гостро стояли актуальні проблеми радянського будівництва на Кавказі, а досліджуючи історію та мистецтво Кавказу, вони задовольняли власний науковий інтерес. Таке припущення, звичайно, легко піддається критиці. Для глибоких висновків замало публікацій, власне, українських учених кавказознавчого характеру.

Важливим залишається питання: чому на сторінках часопису досить серйозну увагу було приділено кавказькому регіону? Першопочатково зусилля ВУНАС були спрямовані на вивчення зарубіжного Сходу, з огляду на те, що в колоніальних країнах Азії знаходився «резерв» для світової пролетарської революції. Але, як зазначає дослідник Ю. Кочубей, через нестачу коштів, відсутність фахівців, ідеологічні перепони контактів із зарубіжним Сходом майже не було, за винятком зв'язків з кемалістською Туреччиною. Тому певна конкретна діяльність могла проводитися виключно на території СРСР [10, с. 54-55]. До цього слід додати, що на подібну тематику існувало соціальне і політичне замовлення. Зокрема, можна припустити, що дослідники самі відчували потребу дослідження Кавказу, його країн та людності, оскільки вони самі опинилися у «великій дружній сім'ї народів» і відчували потребу пізнати чужий для себе світ.

Часопис «Східний Світ» став платформою, де вперше в історії власне української орієнталістики була озвучена кавказька тематика. Більшість публікацій стосувалися питань економіки, політики та права – актуальних проблем освоєння Кавказу радянською владою. Дослідження з історії, мистецтва, етнографії Кавказу мають дуже вузькоспеціалізовану тематику. Авторами більшості публікацій з дослідження кавказького регіону були вчені з-поза меж радянської України. Це пояснюється певною мірою тим, що в той час українська орієнталістика знаходилась на стадії формування. До власне українських кавказознавців можна зарахувати мистецтвознавців В. Зуммера, О. Нікольську, Д. Гордєєва. Важко сказати, який вигляд мало б сучасне українське кавказознавство, якби не погром філій ВУНАС і закриття їхнього друкованого органу. Багато публікацій на сторінках «Східного Світу» не втратили своєї актуальності й дотепер. Перед істориками стоїть ще багато завдань з дослідження історії українського кавказознавства, як от повернення із забуття вчених, оцінка їхнього наукового доробку, розвиток започаткованих напрямків української орієнталістики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алієв У. Верховинці Північного Кавказу у радянській обстановці. *Східний Світ*. 1928. №5. С. 161-112.

2. Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=30019 (дата звернення: 16.01.2018).
3. Грушевський О. Економічний нарис Південної Осетії. *Червоний Схід*. 1930. №6 (15). С. 91-118.
4. Грушевський О. Радянський Аджаристан на рейках соціалістичної реконструкції. *Червоний Схід*. 1931. № 1-2 (16-17). С. 166-185.
5. Гюнтер А. Радянське право в боротьбі з відсталим побутом мусульманських верховинців. *Східний Світ*. 1929. № 1-2. С. 243-266.
6. Зуммер В. Азербайджанські кахлі. Пір-Ханака і Аксадам-баба і Барді. Автореферат доповіді. *Східний Світ*. 1928. №2. С. 234-238.
7. Зуммер Всеволод Михайлович. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов.* Київ, 2011. С. 99-100.
8. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920-1930-х років. Незнаний збірник «Україна і Схід». *Україна в минулому*. Київ ; Львів, 1993. Вип. 4. С. 77-89.
9. Кокієв Г. Бойові башти й оборонні мури гірської Осетії. *Червоний Схід*. 1931. № 161-17. С. 186-199.
10. Кочубей Ю. Радянський Схід як один із напрямів діяльності ВУНАС. *Східний світ*. 2006. №4. С. 54-57.
11. Ларіков Г. Республіка без доріг (СРР Абхазія). *Східний Світ*. 1928. №3-4. С. 177-183.
12. Лодиженський А. Адат, маслагат, і шаріят у верховинців Кавказу. *Східний Світ*. 1928. № 3-4. С. 155-176.
13. Маненко П. Продукційні сили Абхазії. *Східний Світ*. 1930. № 10-11. С. 149-168.
14. Нікольська О. До вивчення вірменського мініатюрного малярства. *Східний Світ*. 1929. № 1-2. С. 339-346.
15. Нікольська О. Народні течії в вірменській книжковій ілюстрації. Тези доповіді. *Східний Світ*. 1928. №2. С. 287.
16. Полієвтков М. Шляхи сполучення поміж Грузією та Росією в XVI-XVII ст. *Східний Світ*. 1930. № 10-11. С. 221-236.
17. Потапов А. Передісторичний Кавказ. *Східний Світ*. 1928. №2. С. 222-233.
18. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. Київ, 2011. 260 с.
19. Циганкова Е. Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознавства. Харківський Центр. *Східний Світ*. 2000. №2. С. 63-83.
20. Циганкова Е. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Харківський центр. *Східний світ*. 2000. №2. С. 63-83.
21. Циганкова Е. До 80-річчя ВУНАС. *Східний світ*. 2006. №3. С. 86-95.
22. Циганкова Е. Сходознавство в Українській Академії Наук. А. Ю. Кримський. *Східний світ*. 2008. № 3. С. 48-56.
23. Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні. Радянський період. Київ, 2007. 290 с.
24. Цукерман А. Радянська Вірменія. *Східний Світ*. 1928. №5. С. 129-136.
25. Черніков І. «Східний світ» як втілення традицій і досягнень Українського сходознавства. До історії часопису в 1927-1931 рр. *Східний світ*. 1999. №1-2. С. 321-325.
26. Черніков І. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926-1931). *Український історичний журнал*. Київ, 1991. Вип. 2 (№360). С. 31-38.